

ANDREIDES GÁBOR

A változó Mussolini-kép és a mussolinizmus

Bevezetés

A fasizmus politikai szimbolikájának minden bizonnyal fontos, sőt talán a legfontosabb összetevője a sokat változó Mussolini-kép és a vezér (duce) személye körül igen hamar kialakuló mítosz. Az erőskezű, a nemzet minden tagjáról gondoskodó, Olaszország felemelkedéséért rendületlenül dolgozó államférfi képe megértésre és szimpátiára talált olaszok milliói – és korántsem csak a fasiszták – körében. A risorgimento, illetve az azt követő liberális korszak kacifántos, összetett mondatokkal és romantikus képekkel-hasonlatokkal operáló, sokak számára igen nehezen érthető, bonyolult politikai nyelvezetébe belefáradt polgárok szomjazták az újat és azokat a *homo novus* politikusokat, akik radikális, érdemi változtatás meghirdetésével jelentkeztek, akiknek szavait – bármilyen furcsán és egyszerűen hangozzék is *ez – érteni lehetett*.

Az első világháborút követően kialakult politikai helyzet – az olasz gazdaság krízise, a jelentős társadalmi feszültségek, a *vittoria mutilata* egyre erősödő érzése – pedig mindezek mellett elősegítette a határozott vezető mítoszának kialakulását és megerősödését. Ahogyan Margherita Sarfatti¹ írta érzékletesen a *Mussolini élete* című, magyarul is megjelent életrajzban²:

¹ A velencei származású író (1880–1961) rendkívül sokat segített Mussolini politikai pályafutásának elindításában, az első időszak nehézségeinek leküzdésében, valamint a fontos politikai és gazdasági kapcsolatok kiépítésében.

² A munkát magyarra Kosztolányi Dezső fordította, bár Szegedy-Maszák Mihály szerint az is lehet, hogy Kosztolányi csak „átfutotta” azt a fordítást,

„Nekünk, olaszoknak, hiányoznak a vezetőink, hiányoznak az erősen hívó, áldozatra kész embereink, akik a tömeg képzetére hatni tudnának, akik megértenék, mit jelent ez, akik e nagyszerű, lobogó szenvedélytől sarkallva egy cél felé, a győzelem felé vinnék a népet, akik számolni tudnának a szerteszórt elemekkel s meglelnék az élet és a rend szavát, akik előre tekinténének és nem hátra, akik a halálra ítélt elszántságával a nép és az akadályok közé ugranának, hogy ennek is, annak is mártírjai legyenek, s zászlójukra azt írják: «győzni vagy meghalni», de ezt igazán állják is.»³

Tanulmányom célja ennek a folyamatosan változó Mussolini-képnek az ábrázolása, a politikusi, majd vezéri mítosz kialakulásának bemutatása: hogyan lett a szocialista agitátorból egy mozgalom, majd párt, végül pedig egy ország első számú (spirituális) vezetője.

A szocialista Mussolini

„Gondolkodni kellene azon, hogy mielőtt Trentót, Triesztet vagy Tripolitániát elfoglalnánk, Olaszországot kellene meghódítani, vizet kellene adni Pugliának, csatornákat az Agro Romanónak, jogot a Délnek és írás-olvasást mindenkinek”⁴ – hangzott Benito Mussolini „befelé irányuló nemzeti programja”⁵ nem sokkal az első világháborút megelőzően, az 1911-es líbiai olasz hadműveletek⁶ idején, amikor még éles vitái voltak a kormány háborús programjával és politikájával. Mussolini saját elmondása szerint egész fiatalságában, szülei szenvedéseit látva, a folyamatos szemináriumi megaláztatásokat eltűrve, nem is lehetett más,

amelyet Antonio Widmar, a budapesti olasz diplomáciai képviselő fiúmei származású munkatársa készített. In: http://bookfenc.blog.hu/2010/08/19/kosztolanyi_oroksege_beszelgetes_szegedy_maszak_mihallyal_1 Utolsó letöltés: 2013. augusztus 5.

³ Margherita SARFATTI: *Mussolini élete*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1927. 266.

⁴ ORMOS Mária: *Mussolini*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987. 52.

⁵ Uo.

⁶ Az afrikai olasz kolonizáció egyik legkorábbi eseménye Líbia megszerzése volt, közvetlen előzménye pedig az az olasz–török háború, amely 1911 szeptemberében robbant ki Tripolitánia és Cyreneika birtoklásáért.

mint „túlzó szocialista, Blonch-ista, tulajdonképpen inkább kommunista”.⁷ Egy Marx-emlékérmet hordott a zsebében. „Azt hiszem, olyan talizmánféle volt”⁸ – emlékezett politikai pályája indulására a fasizmus eljövendő vezetője.

Mussolini 1912-ben, a Reggio Emiliában megtartott szocialista kongresszuson lett szinte az ismeretlenségből előtörve baloldali politikai személyiség. Az addig jóformán csak a helyi politikában ismert, de forradalmi hevületéről már a korai esztendőben is elhíresült Mussolini sosem tartozott a szilárd ideológiai elvekkel felvértezett politikusok közé. Az ifjú és radikális forradalmár inkább volt a tettek és az erős érzelmek embere, mint teoretikus politikus. Erre a róla kialakult képre azután egész politikai pályája alatt kínosan ügyelt. Szocializmusa, amely – úgy tűnt – a marxi tanításokra épült, inkább volt egyfajta felfokozott lelkiállapot, hit és elsöprő szenvedélyesség. Úgy tekintett magára, mint az eljövendő világ „egyszerű”⁹ emberére, aki a jelen kedvezőtlen körülményei között készül a fennálló régi világ megsemmisítésére.¹⁰ Politikai helyzetét száműzetésként élte meg. „Nem vagyok *businessman*” – írta. – „Nincs érzékem az üzlethez. Most, hogy a szocializmus üzletté lett, nem értem többé. Más atmoszférában élek. Egy más kor polgára vagyok.”¹¹

Kétségtelen tény, hogy az Olasz Szocialista Párt (OSZP, Partito Socialista Italiano) Reggio Emilia-i tanácskozása kiemelkedő jelentőségű a Mussolini-mítosz és politikai pálya felépítésében. Huszonkilenc évesen ez volt az országos politikai bemutatkozása. Az addig csak helyi ügyekben fel-feltűnő, de már akkor is harcias és „túlzó” Mussolini kivételes képességeire itt figyeltek fel. Szónoki teljesítménye elvarázsolta a szocialista küldöttek jelentős részét, egy csapásra a mozgalom egyik

⁷ Emil LUDWIG: *Mussolini vallomásai*. Athenaeum, Budapest, 1932. 23.

⁸ Uo.

⁹ Mussolini a „primitivo” kifejezést használja, amely ebben az esetben hittől duzzadó, elkötelezett, erőt sugárzó személyt jelent: olyasvalakit, aki nem érzi különösebben jól magát a fennálló politikai és társadalmi keretek között.

¹⁰ Emilio GENTILE: *Le origini dell'ideologia fascista 1918–1925*. Il Mulino, Bologna, 2011. 64.

¹¹ Uo. 67.

fontos képviselőjévé vált. Nagyon sokan Mussoliniban látták a fiatal olasz politikusi generáció azon képviselőjét, aki nagyon hamar lángra lobbanthatja a revolúció lángját. Gyakorlatilag szembefordult a szocialista párt reformizmusával. A párt már nem követi Marx útmutatásait – vélte Mussolini –, a szocializmus pedig mai állapotában egyáltalán nem képes az olasz társadalom érdemi megújítására, a munkásság képviseletére. Vissza kell tehát térni, amint csak lehet, a kiinduláshoz, az alapokhoz, a munkás forradalmisághoz, valamint – írta megvetően – gyökerestül ki kell irtani a „reformista gombatenyészet”.¹² Vezéreszméje egy új, jelentős erkölcsi munícióval rendelkező, a pártot mindinkább megújító szocialista elit megteremtésének gondolata volt.

Megjelenését látva, forradalmi és ellentmondást nem tűrő retorikáját hallva, különösen a párt radikálisai, a forradalmi szocialisták kezdtek reménykedni. Amilcare Cipriani,¹³ az olasz szocialista mozgalom nagy öregje így írt Mussoliniról a kongresszus után: „Ez az ember nagyon tetszik nekem. Forradalmisága az enyém, azt kellene mondanom, a miénk, vagyis az, amelyet »klasszikusnak« hívnak.”¹⁴ Nem csak a támogatók és elvbarátok kerültek a Mussolini-jelenség hatása alá. Még ellenzői is elismerték, hogy vitalitása lendületet adott a szocialista mozgalomnak. Paolo Valera szocialista újságíró – aki közel egy évtized múlva, 1924-ben, Mussolini-életrajzában egészen egyszerűen csak köpönyegforgatónak ábrázolja a fasiszta vezért – ekkor

¹² Uo. 69.

¹³ Az Anzióban született Cipriani (1843–1918), valós korát letagadva, már részt vett a San Martino-i csatában is (1859), majd csatlakozott Giuseppe Garibaldi szicíliai vállalkozásához (1860). A Giuseppe Mazzini republikanizmusát magáénak valló Cipriani törökországi, egyiptomi és angliai tartózkodást követően részt vett a párizsi kommünben (1871), ez után halálra ítélték. Az ítéletet később megváltoztatták, és Új-Kaledóniába deportálták őt. Benito Mussolini a fenti dicséreten kívül egyik keresztnévét is Cipriáninak köszönhette, mivel szocialista tanokért rajongó édesapja a keresztségben a Benito Amilcare Andrea nevet adta neki. A Benito név a mexikói Benito Juarez (1806–1872), a másik kettő Andrea Cipriani és Andrea Costát (1851–1910) idézte.

¹⁴ Emilio GENTILE: *Fascismo. Storia e interpretazioni*. Edizioni Laterza, Bari, 2010. 118.

még a forradalmi szocialisták intellektueljeihez sorolta. Ám ami még ennél is fontosabb: Mussolini, a teljes ismeretlenségből előbújva, személyes adottságaival megfelelően sáfarkodva, kiváló helyzetfelismeréssel elérte, hogy a szocialista párt kizárta sorából Leonida Bissolati, Ivanoe Bonomi, és Angiolo Cabrini parlamenti képviselőket, mivel nevezettek egy parlamenti delegáció tagjaként hazafias cselekedetnek nevezték a líbiai háborút.¹⁵

Sikereinek hatására Benito Mussolinit kinevezték a szocialista párt hivatalos lapjának, az *Avanti!*-nak a főszerkesztőjévé. Nem ez volt az első újságírói próbálkozása. Már a svájci évek alatt, emigrációjában, majd hazatérve is írogatott kisebb-nagyobb jelentőségű szocialista és baloldali lapokba, illetve szűkebb pátriája, Forlì szocialistáinak lapját, az *La Lotta di Classe*-t (Osztyáyharc) irányította.

Két évvel később Anconában, a párt kongresszusán Mussolini ismét személyes sikert aratott forradalmi hevülete, újságírói tapasztalata és szónoki képességei, valamint a szocialista pártlap élén végzett munkája eredményeképpen. A kongresszus nagy többséggel elfogadta Mussolini és Giovanni Zibordi javaslatát, amely a szabadkőművességet és a szocialista párttagságot nemcsak egymással összeférhetetlennek nyilvánította, hanem azt is követelte, hogy a szabadkőműveseket azonnal zárják ki a pártból.

Az ismételten megcsillogtatott retorikai teljesítmény tovább növelte a szocialista forradalmár Mussolini mítoszát. A fiatal szocialisták számára Mussolini testesítette meg azt a politikusot, aki képes megújítani a mozgalmat. Minden téren benne látták a jövőt: a párt, a mozgalom és a szocialista sajtó, vala-

¹⁵ 1912. március 14-én az uralkodó III. Viktor Emánuel a római Pantheonban részt vett az apja, I. Umberto emlékére rendezett gyászszertartáson. I. Umberto ellen 1900-ban követtek el sikeres merényletet Monzában. A líbiai háború elleni tiltakozásképpen III. Viktor Emánuel Antonio D'Alba, egy fiatal kőműves próbálta lelőni, ám az uralkodó sértetlenül úszta meg az incidenst. Nem sokkal később parlamenti delegáció járult az uralkodó elé, amely kifejezte jókívánságait a király szerencsés megmenekülése alkalmával. Bissolati (1857–1920), Bonomi (1873–1951) és Cabrini (1869–1937) a delegáció tagja volt. Ez – tehát hogy a szocialista párt politikusai részt vesznek egy ilyen látogatáson és a háborút hazafias cselekedetnek nevezzék – Mussolini szerint nem fordulhatott volna elő.

mint a politizálás megújítóját. Óriási várakozással, elvárásokkal tekintettek rá.

Az első világháború kitörése, a beavatkozás vagy semlegeség politikájának kérdése súlyos dilemma elé állította az olasz szocialistákat. A párt végül – nem utolsósorban Mussolini semlegességpárti írásainak hatására – a teljes semlegesség álláspontjára helyezkedett. Ezzel az olasz szocialisták tulajdonképpen egyedül maradtak az európai porondon, hiszen minden más hadviselő államban, a jelentős baloldali hagyományokkal rendelkező országokban is, a szocialisták a nacionalista háború pártjára álltak. Maga Mussolini erről többek között, már az 1914 őszén alapított *Il Popolo d'Italia* című lapjának főszerkesztőjeként, így írt 1915 februárjában: „A szocializmus alapvető elvei nem vezetnek a haza megtagadására. Jaurès felejthetetlen lapokat írt e tárgyról, melyek mind át vannak hatva a szeretett francia szülőföldje iránti rajongással.”¹⁶ De a szintén francia szocialista Gustave Hervéről is volt pár jó szava, aki szembe fordult addigi antimilitarista nézeteivel, és honvédő lett.

A háborús készülődés idején és az olasz hadba lépést követően azonban Mussolini egyre rugalmasabban értelmezte az abszolút semlegesség politikáját. 1914 augusztusától országszerte erősödött az antant iránti szimpátia, s ez Mussolinira is hatott. Több ízben kifejezte, hogy a francia állásponttal szimpatizál, majd szeptember 10-én a következő sorokat írta az „*Avanti!*” hasábjain: „Csak a bolondok és a halottak nem változtatnak véleményyt. Ha holnap új esemény történik, határozni fogunk.”¹⁷

Mussolini, az interventista

Ismert, hogy Mussolini egyre határozottabban szembehelyezkedett pártja politikájával, és egyre inkább magáévá tette az interventisták, a háborúba lépést támogatók elgondolásait.¹⁸

¹⁶ Benito MUSSOLINI: *A fasizmus doktrínája*. Gede Testvérek Bt., Budapest, 2000. 49.

¹⁷ Kis Aladár: *A duce*. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1989. 72.

¹⁸ 1914. október 18-án az *Avanti!* oldalain mintegy kiterítette kártyáit „Az abszolút semlegességtől a cselekvő és eredményes semlegességig” című írásában. Bővebben lásd ORMOS Mária: *Mussolini*. I. m. 80.

Eszerint a háborúba való belépés nem csak logikus betetőzése lenne a risorgimento küzdelmeinek, hanem egyben páratlan lehetőséget is nyújtana a nemzetnek az önálló és expanzív olasz külpolitikára, az ország külpolitikai tekintélyének megeremtésére. Egyre inkább úgy látta, hogy a „két Olaszország” közötti szakadás, majd összezapás, a régi, eltűnően lévő liberális Olaszország és a háborúban születő új világ közötti küzdelem elkerülhetetlen lesz. Nem hiába mondta még 1914. december elején Parmában: „Nem lehet minden háborút elítélni.”¹⁹ Néhány nappal előbb, november 25-én a milánói szocialista pártszervezet székházában tartott parázs hangulatú ülésen Benito Mussolinit kizárták a szocialista pártból. Ekkor hangzott el az elhíresült Mussolini-mondat: „Gyűlöltek engem, mert még mindig szerettek.”²⁰ A Mussolini-ügyet a szocialisták ezzel tulajdonképpen lezárták tekintették. Egykori reménységüket politikai értelemben halottként kezelték. Ám ez a „halott” nem sokkal később engesztelhetetlen harcot hirdetett az *Il Popolo d'Italia* hasábjain a „sárban elmerülni készülő olasz szocializmus”²¹ ellen. Utóbbival kapcsolatban egyik többször visszatérő alapproblémája volt, hogy a párt reformista irányvonala szemlélődő és tétlenül várakozó pozícióba kényszerítette a szocialista pártot, ez pedig – vélte Mussolini – megengedhetetlen. A remélt beavatkozástól, Olaszország „első, egy nemzetként megvívandó” háborújától mindenekelőtt a nemzet önbecsülésének megerősödését várta.

A közel két esztendeig tartó szocialista mítosz véget ért. Érdekes, hogy a szocialista szavazók számára ez árulással felérő cselekedet volt, és ezért Mussolinit erkölcsileg és politikailag is halottként kezelték, ezzel szemben viszont az interventisták a fordulatban morális elkötelezettséget látták: Mussolini, egy nagy párt ígéretes fiatal vezetője, meghallván és meghallgatván lelkiismeretének szavát, a haza szempontjából meghozta az

¹⁹ Benito MUSSOLINI: *A fasiszmus doktrínája*. 85.

²⁰ Pino RAUTI (Umberto GIUSTI): *Storia d'Italia nei discorsi di Mussolini 1915–1945*. I. Centro Editoriale Nazionale, Roma, 33.

²¹ *Il Popolo d'Italia*, 1915. január 12.

egyetlen helyes döntést. „A Szocialista Párt elűzött, Olaszország befogad téged”²² – köszöntötték sokan Benito Mussolinit.

1915. május 23-án Mussolini és az interventisták, illetve a különböző nacionalista csoportok egyaránt fellélegezhettek: az Olasz Királyság hadat üzent az Osztrák–Magyar Monarchiának. Mussolinit mindjárt az első napokban-hetekben kellemetlenül érintette, hogy csak 1915 szeptemberében került ki a frontra, ahol sebesüléséig, 1917 februárjáig a 2. bersaglieri ezred tizedeseként derekasan látta el a szolgálatát. A fronton naplót vezetett, amely az egyszerű katona mindennapjairól, a hidegről, melegről, a lövészárkokban átélt szenvedésekről tanúskodott. Kérte, hogy vezényeljék tisztí iskolára, e kérését azonban – viharos szocialista múltjára hivatkozva – nem teljesítették. Súlyos sebesülése alkalmával, kórházi lábadozásakor, III. Viktor Emánuel²³ fölkereste a sebesülteket, s ennek keretében hosszú beszélgetéssel tüntette ki Mussolinit.

Az osztrák–magyar csapatok 1917-es őszi caporettói áttörése nagyon súlyos hatással volt az olasz belpolitikára. Természetesen Mussoliniban is nyomot hagyott a katasztrofális vereség. Ezt ráadásul még nehezítette az 1917-es oroszországi forradalom híre. Mussolini a forradalmi erőszaktól nem rettent volna vissza, ellenben félt a nemzetellenes revolúciótól, amiért megítélése szerint Oroszországnak és – adott esetben – hazájának is súlyos árat kell majd fizetnie. Nincs miért csodálkozni azon, hogy – Ormos Mária szavaival – ha „talán Mussoliniban Caporettóig és az orosz proletárforradalomig »szunnyadt« még valami a szocialistából, úgy ez most kétségkívül jobblétre szenderült”.²⁴ Mussolini határozottan közeledni kezdett a nacionalistákhoz. Az *Il Popolo d'Italia* sem volt többé „szocialista” napilap, az alapító-főszerkesztő 1918. augusztus 1-jétől „Harcosok és termelők lapja”-ként határozta meg az általa irányított újságot: „Annak a »szocialista« [kifejezésnek. –A. G.], amely megjelent az újság fejlécén, 1914-ben volt értelme, és azt jelentette,

²² Emilio GENTILE: *Fascismo. Storia e interpretazioni*. I. m. 124.

²³ Édesapja, II. Umberto 1900-ban bekövetkezett halálától 1946-ig uralkodott.

²⁴ ORMOS Mária: *Mussolini*. I. m. 99.

hogy 1914-ben szocialistának lehetett lenni – a régi terminus mára már túlhaladott értelmében –, a háború támogatásával együtt. Ezt követően azonban a »szocialista« szó anakronisztikussá vált. Már semmi többet nem mondott nekem.²⁵ Az újság új elnevezéséről is szót ejtett: „Harcosok és termelők. Ez alapján különbözik attól, mintha azt mondanánk, hogy munkások és katonák. Nem mindegyik katona harcos, és nem minden harcos katona. A harcosok Diaznál²⁶ kezdődnek és az utolsó közkatonánál fejeződnek be. Termelők, azaz termelnek, dolgoznak, de nem csak a kezükkel. Létezik munka, amely nem izzasztja meg a homlokat, és nem okozza a híres bőrkeményedést a kézen, de amelynek társadalmi hasznossága mégis bizonyosan magasabb annál, mint amit egy líbiai segédmunkás egy napja adhat.”²⁷ Augusztus 11-én ismételten visszatért e témához, és lapjában így magyarázta a nézeteiben bekövetkezett változásokat: „Egy értelmes ember nem lehet mindig ugyanaz... Változni kell. Nem lehet mindig szocialistának, mindig republikánusnak, mindig anarchistának, mindig konzervatívnak lenni. A szellem mindenképp föltött »mobilitás«. A mozdulatlanság a holtaké.”²⁸ E fontos gondolatsor, a dinamizmus és a változtatni akarás később, immáron a fasizmus doktrínájában is megjelenik: „A fasizmus számára az uralom, vagyis a nemzetek expanziójára való törekvés az életképesség megnyilvánulása; elmenté, vagyis az otthon ülés, a hanyatlás jele; a keletkező vagy feltámadó népek imperialisták, csak a haldokló népek lemondóak.”²⁹

Caporetto és az azt követő nemzeti trauma azért is jelentős Mussolini életében, mert ennek hatására látta meg, hogy a szét húzó interventista csoportok és irányzatok semmiképpen sem jelentik számára a jövőt, ellenben a háború kitermelte „új” társadalmi csoport, a „trincerocrazia” („a lövészárók arisztokráciája”) annál inkább. Mussolini, azonos című cikkében, előre is

²⁵ Pino RAUTI: i. m. 187.

²⁶ Armando Vittorio DIAZ (1861–1928). Az első világháború idején az olasz hadsereg vezérkari főnöke.

²⁷ Pino RAUTI: i. m. 188.

²⁸ Uo. 190.

²⁹ Benito MUSSOLINI: *A fasizmus doktrínája*. I. m. 47.o.

vetítette a szerinte elkerülhetetlen konfliktust azok között „akik ott voltak, és akik nem voltak ott; akik harcoltak, és akik nem harcoltak; akik dolgoztak és a paraziták” között.³⁰ Különösen szoros kapcsolatot ápolit az úgynevezett arditókkal,³¹ az olasz hadsereg elit egységeihez tartozó katonákkal: mindazokkal, akik a háborús idők elmúltával igen nehezen vagy egyáltalán nem találnak majd nyugalmat a polgári életben, és akik közül sokan fordulnak majd a megszülető fasiszta mozgalom felé. Ez a háború a teljes és zabolátlan szabadságot jelentette a fiatalok számára. Részesei lehettek a régi világ elmúlásának és egy új világ születésének.

Mussolini, a fasiszta

Amikor 1919. március 23-án a milánói San Sepolcro téren megalkultak az olasz harci fasciók (*fasci italiani di combattimento*),³² a szuggesztív személyiségű Mussolini, illetve a róla mint vezérről festett kép még „kialakulóban” volt. Ekkor még egy volt csupán az alapítók közül, akinek javaslatait, előterjesztéseit megvitaták, véleményét meghallgatták, és vagy elfogadták, vagy nem. A formálódó fasiszta mozgalom fontos lapjának főszerkesztője volt, de ennél semmi több, és a hozzá kötődő munkatársak számára is inkább volt „barát”, vagy „Benito bajtárs”, mint karizmatikus és döntéseiben megkérdőjelezhetetlen vezető.

³⁰ Renzo DE FELICE: *Breve storia del fascismo*. Oscar Storia Mondadori, Milano, 2002.

³¹ A témával kapcsolatban bővebben lásd Horváth Jenő: *A fasiszmus forrásvidékéről* című tanulmányát. Grotius: http://www.grotius.hu/doc/pub/CNJVDX/2012_168_horvath_jeno_a_fasiszmus_forrasvidekerol.pdf. Letöltve 2014. 07. 09.

³² Maga a „fascio” mint szervezeti forma nem volt idegen az olasz politikai életben, hiszen az 1900-as évek elején már sorra alakultak az olasz parlamentben is a különféle fasciók. Ezek rendszerint az olasz parlament azonos foglalkozású tagjait (orvosok, mérnökök) tömörítették, vagy egy adott cél érdekében (nemzeti védelem) születtek. Mussolini az 1919-es alapítás előtt már ismerte ezt a formát, hiszen még 1915. január 1-én – szintén Milánóban – Filippo Corridonival együtt hozta létre a *Forradalmi Akciófascókat* (Fasci di Azione Rivoluzionaria).

Kik is voltak az első idők fasisztái? E kérdés megválaszolása akkoriban még magának Mussolininak sem volt könnyű. „Kissé nehéz meghatározni, hogy kik is a fasiszták. Nem republikánusok, sem nem szocialisták, demokraták, konzervatívok, vagy nacionalisták. Ők jelképezik minden tagadás és állítás szintézisét.”³³ Tény, a deklaráltan ideológiaellenes mozgalom politikailag rendkívül heterogén volt, akkor még erős baloldali összetevőkkel. Ráadásul a fiatal fasiszta mozgalom az 1919. november 16-án megrendezett parlamenti választásokon elindulva csúfosan leszerepelt, a fasiszták nem jutottak parlamenti képviselőhöz. Számos fasiszta számára az igazi vezér az 1863-ban Pescarában született és Európa-szerte, de még az Egyesült Államokban is ismert és elismert Gabriele D’Annunzio³⁴ volt.

Amikor 1918. november 4-én Olaszország számára véget ért az első világháború, Mussolini érezhetően nem tudott mit kezdeni a kialakult új helyzettel: a futuristák és az említett „arditók” körében ismert volt ugyan a személye, de ettől függetlenül országos tekintélyről és elismertségről még egyáltalán nem volt szó. Olyannyira nem, hogy a leszerelt frontkatonák római gyűlésén 1918 végén a Capitoliumon nem is hagyták szóhoz jutni.³⁵ D’Annunzio körül ezzel szemben már akkor kiala-

³³ Emilio GENTILE: *Le origini dell’ideologia fascista*. I. m. 199.

³⁴ A „költő-katona” (poeta-soldato, 1863–1938) ugyanis új erőt adott az kifulladásban lévő olasz nacionalizmusnak. A modern propaganda első nagy mesterét 1915-ben a futurista Filippo Tommaso Marinetti (1876–1944) hívta haza Franciaországból és kérte, hogy ismételten legyen a harcba induló haza segítségére. D’Annunzio az 1911-es olasz–török háború idején a *Corriere della Sera* oldalain közzétett hazafias verseivel már érdemben segítette az olasz nacionalizmus ügyét. A költő hazatért, és repülő tisztként végigharcolta az első világháborút. Costanzo Ciano (1876–1939) akkori fregattkapitány és Luigi Rizzo (1877–1951) korvettkapitány mellett D’Annunzionak is jelentős szerepe volt abban, hogy az olaszok 1918. február 10–11-én éjszaka Buccari (ma Bakar, Horvátország) közelében sikeres akciót hajtottak végre a Wien és a Budapest páncélos csatahajó ellen. Ennél is nagyobb hírnevet hozott D’Annunzionak az a vakmerő vállalkozás, amelynek során a költő 1918. augusztus 9-én Bécs fölé repült gépével, amelyből az olasz nemzeti színekben pompázó, Itáliát és az antantot dicsőítő röplapokat szórt a császárvárosra.

³⁵ Emilio LUSSU: *A marcia su Roma és háttere*. Magvető Kiadó, 1977. 10.

kulóban volt egyfajta vezérkultusz, amit csak erősített, hogy 1919. szeptember 12-én „legionáriusaival” elfoglalta Fiumét.³⁶

A városban szinte minden olyan rituálé előfordult, amilyenek néhány évvel később a fasiszta Olaszországban is gyakoriak voltak. A „comandante” hosszú szónoklatokat tartott, zenebona, utcai ünnepek követték egymást, amelyek során felvonlattatta katonáit, fejükön a később ismertté vált fasiszta fezekkel. Gyakran felhangzott a későbbiekben sokat hallott „Giovinezza” című dal, valamint az „Eia, eia, alalá” csatakiáltás. Fiume a „veszélyesen élni” – egyszerre kollektivista és individualista – eszme központja lett. D’Annunzio hívei hajlottak az extremitásokra és a szabadosságra, a harctéri hősiességet békeidőben is tovább akarták éltetni. Arditók, futuristák, nacionalisták és a legkülönbözőbb fanatikusok adtak találkozót egymásnak a városban.

D’Annunzio mindenképpen példa volt Mussolini számára: az állam az erő felmutatásával meghódítható. Ennek ellenére a vállalkozást ambivalens módon támogatta, mint ahogy érzései is alapjában kettősek voltak a költővel kapcsolatban: egyfelől csodálta D’Annunziót stílusáért, másfelől nagyon tartott az új és szokatlan politikájával olaszok százezreit galvanizáló személyiségétől. Buzdította mozgalmának tagjait, hogy Fiumét tekintsék az olasz állam erkölcsi fővárosának – mást nem is nagyon tudott volna tenni. Fiume 1920 decemberéig működött köztársasági jellegű kormányzóságként. Sorsa, akárcsak népszerű, karizmatikus, de „politikai analfabéta”³⁷ vezetőjéé, nemzeti ügy lett Olaszországban.

Fiumét természetesen nem lehetett sokáig megtartani ebben a rendezetlen, az olasz kormányt is nehéz helyzetbe hozó jogi állapotában (közben D’Annunzio hívei kikiáltották a Carnarói

³⁶ 1915. április 25-én Olaszország az antant képviselőivel Londonban aláírt megállapodásban, háborúba lépése fejében, győzelem esetén a következő területekre kapott ígéretet: Dél-Tirol a Brenner-hágóig, Trieszt városa, a teljes Isztria, isztriai szigetek, Dalmácia, dalmát szigetek, Albánia egyes részei. Az egyezmény aláírását követően Olaszország hadat üzent. A háború végén azután az olasz vezetés bejelentette igényét Fiume városára is, amely nem tartozott a londoni jegyzőkönyvben megígért területek közé.

³⁷ ORMOS Mária: i. m. 123.

Olasz Kormányzóságot). Vagy Fiume-barát kormány alakul Rómában, vagy, ha ez nem következne be, forradalmi úton kell változást elérni – vélekedett Mussolini. Utóbbival kapcsolatban lett is volna javaslata. Annak ellenére, hogy inkább a kormány cseréjét várta, 1920. szeptember 25-én D'Annunzióhoz írt levélben egy republikánus felkelést ajánlott. Fiuméből kiindulva – D'Annunzióban ekkor már, a kormány határozottságát látva felmerült a „marcia su Roma” gondolata – javasolta Trieszt elfoglalását, a köztársaság kikiáltását és egy direktórium felállítását, valamint Fiume annectálását és a köztársasági érület erősítését.³⁸ Ennél azonban nem ment tovább a fiumei kaland támogatásában, nem volt érdeke személyes konkurenciájának érdemi támogatása. A Fiume-problematikát végül az 1920. november 12-én Jugoszláviával Rapallóban megkötött szerződés orvosolta ideiglenes jelleggel: Olaszország lemondott Dalmáciáról, Jugoszlávia pedig Isztriáról (Trieszttel együtt). Abbáziát (Opatija) és Zárát (Zadar) olasz szuverenitás alatt álló szabad kikötővé, az egykori magyar kikötővárost, Fiumét szabad kikötővárossá nyilvánították; ez utóbbi csak 1924-ben, a római szerződést követően kerül Olaszországhoz.

Az 1919 és 1922 közötti időszak a Mussolini és a többi vezető közti feszültség és konfliktus időszaka volt a fasizmuson belül. A fasciók bomladoztak, a tagság jelentős része egyáltalán nem, vagy csak kevéssé szimpatizált Mussolinival, inkább a helyi erős embereket követték (ras del fascismo). Sokan felrötták neki, hogy forradalmisága csupán álca.³⁹ Voltak, akik egyenesen árulónak is tartották: nehezményezték, hogy a mozgalom az 1919-es választásokat követően mintha jobbra fordult volna. Az igazi vezér a fasiszták szemében még mindig egyértelműen az említett nemzeti hős, D'Annunzio volt.

Mussolini vezéri szerepe csak a párttá (Partito Nazionale Fascista) alakuló mozgalom 1921. november 7-én Rómában megtartott első kongresszusa után erősödött meg. A vezéri sze-

³⁸ „Mussolini propose nel '20 a D'Annunzio di fare il colpo di Stato e la repubblica” *La Stampa*, 1952/12. 19. 3. Vö. Ormos Mária: I. m. 125.

³⁹ Ekkor vált ki a bolognai fascióból Pietro Nenni (1891–1980), és lett következetes ellenfele egykori barátjának, Mussolininek.

rep (duce del fascismo) azonban ekkor még egyértelműen a politikai képességeknek és nem a (bár létező, de D'Annunziohoz vagy egyes fasiszta vezérekhez, például az úgynevezett *padán* fasisztákhoz – Dino Grandi, Italo Balbo vagy Roberto Farinacci – képest szolidabb) karizmának volt köszönhető. 1921 nyarán Mussolini még egy nagykoalíció vezetését sem tartotta kizártnak, egy olyan koalícióét, amelyben a fasisztákon kívül a szocialisták és a Don Luigi Sturzo⁴⁰ frissen (1919) alakult pártja, az Olasz Néppárt (Partito Popolare Italiano) is részt vehetnének. Mussolini távolodni látszott a fasiszta forradalom koncepciójától, politikai megoldásban gondolkodott. Dino Grandi hevesen ellenezte az elgondolását, nem osztotta az elképzelést, hogy céljaik eléréséhez szükség lenne a szocialistákra vagy a néppártiakra.⁴¹ Annyira csalódott ebben a békepolitikában, amely a fasiszta rohamcsapatok lefegyverzésével járt volna együtt, hogy komolyan Mussolini helyettesítésén kezdett gondolkodni. Főnállt a mozgalom kettészakadásának veszélye. A fasiszta vezérek (elsősorban Grandi és Balbo) és D'Annunzio között egyeztetések kezdődtek az utóbbi vezérségéről, de ő végül visszalépett, és nem vállalta a szerepet.

Az 1922. október 28-i *marcia su Romát*, a fasizmust hatalomra juttató Róma elleni akciót követően az immáron kormányfő Mussolini igyekezett lerázni magáról D'Annunzio nehéz terhét. Emilio Lussu kettőjük – a kortársak szemében „mester és tanítvány” jellegű – kapcsolatáról írva kifejtette: „Köztudomású, hogy gyűlölik egymást. A nyilvánosság előtt istenítették egymást, de maguk közt mint a kutyák úgy marakodtak... Azé lesz a hatalom, aki elteszi a láb alól a másikat.”⁴² Nos, ez utóbbi nem történt meg, az azonban igaz, hogy Benito Mussolini mítosza tovább erősödött, a róla alkotott kép számtalan új jelentéssel bővült, Gabriele D'Annunzio pedig a fasiszta Olaszország élő legendájává vált. A Garda-tó partjára visszavonult idős költő el is fogadta ezt a szerepet. Ebben minden bizonnyal közrejátszott

⁴⁰ 1871–1959

⁴¹ Mussolini és Grandi között ez a feszültség soha nem szűnt meg, végigkísérte a fasizmus két évtizedét.

⁴² Emilio Lussu: i. m. 54.

az a 80 000 líra összegű havi életjáradék is, amelyet Mussolini biztosított neki abban a reményben, hogy írással és életművének rendezésével tölti majd idejét.

Természetesen a nemzeti hős személyében rejlő propagandalehetőséget Mussolini sem hagyhatta figyelmen kívül. Időnként kamerák kereszttüzében találkozott az idős költővel. Utolsó találkozásuk 1937. szeptember 30-án, tíz nappal azután történt, hogy Mussolini Guglielmo Marconi helyére kinevezte D'Annunziót az Olasz Akadémia elnökévé. A kinevezés formális gesztus volt csupán, a költő már súlyos beteg volt. D'Annunzio halálának (1938) hírére nem mondhatni, hogy „a Duce nagyon megrendült volna”.⁴³ Ciano naplója említést tesz Giovanni Rizzo, a költőt közelről szemmel tartó, időnként Mussolininak jelentő prefektus nyelvbotlásáról D'Annunzio halálakor, amikor így értesítette Mussolinit: „Fájdalom, közölnöm kell Önnel egy jó hírt.”⁴⁴ Az elszólás tökéletesen jellemezte Mussolini és D'Annunzio kapcsolatát.

A mussolinizmus

Mussolini nagyon sokáig az olaszok – és korántsem csak a fasiszta mozgalommal szimpatizálók – milliói számára a különleges, már-már természetfeletti képességekkel bíró, erős kezű vezetőt jelentette. Egyáltalán nem volt véletlen, hogy a húszas évek Szicíliájában sokan vélték úgy, hogy az Etna láváját Mussolini „bűvöli meg szemével, azért nem mer kitörni”.⁴⁵ Hatalomra kerülését követően sokáig a külföld is több mint érdeklődő szimpátiával tekintett az új, az addigiaktól ugyan merőben eltérő politikát folytató, ám energikus olasz kormányfő felé. Ez is elősegítette a Mussolini-mítosz szinte már vallásos hitté erősödését, amely így az első ilyen típusú profanizált vallás lesz a huszadik század történetében.

⁴³ Galeazzo CIANO: *Diario 1937-1943*. (A cura di Renzo De Felice.) BUR Storia, Milano, 1998. 106.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Margerita SARFATTI: i. m. 268.

1922 októberétől kezdve a róla alkotott, illetve kialakított kép is sokkal összetettebbé, többértelművé és színesebbé vált. Addig egy politikai formációt testesített meg – a fasiszta mozgalmat, majd pártot, amelynek 1921-től egyre inkább megkérdőjelezhetetlen vezetője lett. Miniszterelnökké designálását követően vezéri szerepe még fontosabbá vált a fasiszta rituáléban. A kormányfő lett a párt (tényleges) vezetője, a mozgalom feje és a fasiszta állam első embere.⁴⁶ A személye körül kialakult kultusz az első volt az európai személyi kultuszok hosszú sorában. *Politikájával* sikerült hosszú évekig biztosítani az olaszok egyetértését⁴⁷ (*consenso nazionale*) amely azután lehetővé tette, hogy megkezdje az új olasz polgár, az új fasiszta olasz civilizáció, majd pedig az új olasz faj megteremtését. Személyisége rányomta bélyegét az olasz állam és polgárai mindennapjaira.

A *hadvezér* Mussolini a Földközi-tenger medencéjében létrehozandó olasz szupremácia jegyében, szüntelenül az antik Róma egykoron volt nagyságával példálózva látott hozzá a birodalom megteremtéséhez. Ennek legjelentősebb és külsőségekben is leglátványosabb megnyilvánulása az 1935–1936-os abesszin háború volt, amelynek győztes befejeztével az ország annektálta Etiópiát. III. Viktor Emánuel uralkodói címe ezzel kibővült, hiszen felvette az Etiópia császára méltóságot, Mussolini pedig ettől kezdve a birodalom alapítója (*fondatore dell'impero*) címmel lett gazdagabb.

Az *államférfi* számára az egyik legfontosabb külpolitikai prioritás az olasz nemzet súlyának elismertetése és a fasiszta Itália szerepének megerősítése volt. Igen aktív diplomáciájának hatására Olaszország sokáig kifejezetten jó kapcsolatokat ápolt Nagy Britanniával és egy ideig a rivális Franciaországgal

⁴⁶ Az uralkodó és a királyi család népszerűtlensége, pontosabban személyiségük és habitusuk gyöngesége miatt Mussolini már igen korán nagyobb gond nélkül magának tudhatta e szerepet. Természetesen a hivatalos protokoll szerint miniszterelnökként csupán a második számú olasz volt III. Viktor Emánuel után, de valójában – és ezt természetesen külföldön is nagyon jól tudták – Mussolini volt az, aki meghatározta az ország bel- és külpolitikáját, Olaszország két háború közötti, majd a második világháborús történetét.

⁴⁷ Ennek az egyetértésnek egyik említésre méltó vonása az a belenyugvás volt, amit talán a „ha nincs más és nincs jobb” érzéssel lehetne szemléltetni.

is. Sokan tekintettek ellensúlyként Mussolini országára a hitleri Németország megerősödése idején. Belpolitikájának fontos részét alkották mindazon hatalmas közmunkaprogramok és építkezések, amelyek hatására közutak, egészségügyi létesítmények⁴⁸ épültek, új városok⁴⁹ és sportközpontok, stadionok⁵⁰ születtek.

A kiválóan működő fasiszta propaganda nagyon hamar észrevette a sport – különösen a labdarúgás⁵¹ – kínálta elsőrendű lehetőségeket a nemzeti érzés erősítésében. A rendszeres testmozgás, a sport azonban praktikus szempontok miatt is igen fontossá vált a faszizmus számára. Még az első világháború idején vált nyilvánvalóvá az olasz lakosság katasztrofális fizikai állapota. A kedvezőtlen egészségügyi viszonyok közepette pedig nem volt vállalható a cél: az új, a jelen feladatainak eleget tevő, a jövő kihívásait vállaló olasz polgár „megalkotása”. Mussolini, az ország első *sportolója* e tekintetben is példát mutatott. Ha kellett, úszott, ha kellett, teniszezett, vagy akár lovagolt a római rezidencia – a Villa Torlonia – kertjében. De mindezek mellett autóvezetőként, repülőgép-pilótaként, egyszerű aratómunkásként is megjelent a filmfelvevőgépek előtt. Az erő, a vitalitás és a férfiasság megjelenítése a fasiszta propaganda kiemelkedő feladatai közé tartozott.

A harmincas évek közepén már naponta közel 1500 levél érkezett a duce 1922. október 31-én megalakított magántitkárságára.⁵² Személyiségéből fakadóan a *paternalista* Mussolini arra

⁴⁸ A bukás pillanatában, 1943. július 25-én Márai figyelemre méltó megjegyzést tesz a fasiszta vezérrel kapcsolatban: „Nem volt kegyetlen, ez igaz. Erőszakos és türelmetlen volt, ez is igaz. Utakat és kórházakat épített...”, de ki nem épít utakat és kórházakat, ha államot vezet?” (MÁRAI Sándor: *Napló 1943–1944*. Akadémiai Kiadó–Helikon Kiadó, Budapest, 1990. 67.)

⁴⁹ Többek között a Lazio tartományban található Latina (1932), Sabaudia (1934) és Pontinia (1935).

⁵⁰ A stadionépítkezésekkel kapcsolatban bővebben lásd ANDREIDES Gábor: *1938. A párizsi ezüst. A döntő, amelyben a tanítvány legyőzte a mesterét*. Magyar Labdarúgó Szövetség, Budapest, 2013. 23–49.

⁵¹ Igen kiváló, de sajnos egyelőre magyarul nem olvasható könyv e témában Martin Simon angol történész *Calcio e fascismo* címmel, a Mondadori kiadó gondozásában, 2006-ban megjelent monográfiája.

⁵² A faszizmus két évtizede alatt Mussolini és felesége rokonai közül a levéltári adatok alapján 334 személynek folyósítottak különböző címeken anyagi

is nagy hangsúlyt helyezett – legalábbis a propaganda szintjén –, hogy a fasiszta Olaszország jó „atyja” legyen. A hatás nem maradt el. Az egyszerű emberek lelkét kiválóan ismerő, nyelvűket beszélő Mussolini milliók számára az egyszerű sorból, saját ereje és kitartása segítségével magasba jutott vezető, követendő példa lett. A társadalom méltán gondolta a mindennapok gondjaival küszködve, hogy minden más lenne, „ha ő ezt tudná, ha neki erről tudomása lenne”.⁵³

A korrupció és a szívésségek világa – amelyet 1922 előtt erőteljesen kritizált a fasizmus – ugyanis vajmi keveset változott. A miniszterelnököt és családtagjait számtalan esetben keresték meg rokonok vagy ismeretlenek egy jó nyugdíj, állás vagy kisebb-nagyobb segítség reményében. Az 1925-öt követően Mussolini körül kiépülő személyi kultusz részeként egy már-már szakrális központ, egy „világi Bethlehem”⁵⁴ kezdett kialakulni Predappióban, Benito Mussolini szülőhelyén.

Mussolini, az antiszemita

Befejezőképpen tekintsünk át egy olyan kérdést, amelyben Mussolini szintén gyakran változtatta véleményét, képviselt különböző álláspontokat. Annak megítéléséről van szó, hogy antiszemita volt-e Mussolini. Ez már a kortársaknak is nagy fejtörést okozott. Milyen kép élt róla ebben a tekintetben?

Annak idején, amikor Mussolini Milánóban⁵⁵ megalapította az *antipártot*, az Olasz Harci Fasciókat, a hallgatóságban több zsidó származású ember is jelen volt. Közülük később többen az úgynevezett fasiszta forradalom mártírjai lettek. Már D’Annunzio mellett is sok zsidó származású olasz vállalt szere-

segítséget, vagy részesültek támogatásban. (Patrizia DOGLIANI: *Il fascismo degli italiani. Una storia sociale*. UTET, Libreria, 2008. 83.

⁵³ Giordano Bruno GUERRI: *Fascisti. Gli italiani di Mussolini. Il regime degli italiani*. Mondadori, Milano, 1995. 27.

⁵⁴ Patrizia DOGLIANI: i. m. 87.

⁵⁵ Az Ipari és Kereskedelmi Szövetség nagytermét, ahol a mozgalom megszületett, az *Il Popolo d’Italia* lapot anyagilag is támogató, radikális interventista elnök, Cesare Goldmann bocsátotta a fasiszták rendelkezésre.

pet a fiumei kalandozásban, olyanok, akik később kiemelkedő karriert futottak be.

A húszas években és a harmincas évek elején Olaszországban a zsidókérdés nem hogy problémát nem jelentett, de az ország egyenesen befogadta az Európából, a számos országban már – így többek között Magyarországon is – bevezetett numerus clausus miatt a tanulás lehetőségétől megfosztott fiatalokat.⁵⁶

Az antiszemitizmus és a rasszizmus nagy tömegekre egyáltalán nem volt jellemző, nem volt élő probléma Olaszországban. Az első világháború után föl-fölbukkantak ugyan olyan kisebbségi vélemények, a kor összeurópai gondolkodására jellemző klisék, amelyek szerint a világháborút követő forradalmaknak a zsidók az okai és a kitervelői, ám ezek szélesebb körben nem leltek meghallgatásra. A fasizmusnak nem volt antiszemita jellege.

A fasizmus vezérének e kérdésben elfoglalt álláspontja ellentmondásos. Elég csak beleolvasnunk Giuseppe Bottai naplójába. A megvalósult fasizmusban folyamatosan csalatkozó, hitét egyre jobban feladó Bottai ugyanis 1938. augusztus 10-én rosszmájúan jegyezte meg: „Folyik az újságírói próbálkozás, hogy kimutassák a folyamatosságot Mussolini gondolkodásában. Az emberek emlékeznek még [Emil] Ludwig Beszélgetéseire. Emlékeznek, hogy ezeket a bizalmas történeti közléseket zsidó válogatta. Ahogy zsidó volt Mussolini első életrajzírója, Margherita Sarfatti is. Mint ahogy elég nagy azoknak a zsidóknak a száma is, akiket ő nevezett ki.”⁵⁷ Bottai maliciózus kommentárja nem alaptalan: Mussolini politikai pályája elején is egyszer így, másszor pedig úgy nyilatkozott a zsidósággal kapcsolatban, jobbára annak megfelelően, ahogyan azt pillanatnyi érdekei megkívánták.⁵⁸

⁵⁶ Nem véletlen, hogy Alfred Rosenberg (1893–1946), Adolf Hitler legfőbb ideológusa a húszas években Olaszországot említve többször „judeo-fasiszta rezsimről” beszélt.

⁵⁷ Giuseppe BOTTAI: *Diario 1935–1944*. (A cura di Giordano Bruno Guerri) BUR Storia, Milano, 2006. 129.

⁵⁸ Egyik nyilatkozatában tagadta, hogy Olaszországban létezne zsidókérdés és feszültség, majd pedig az 1918–1919-es forradalmak okozóiként a nemzetközi zsidóságot jelölte meg. Ugyanakkor a mozgalomban, a pártban, majd

Benito Mussolini politikájában a fordulatot hagyományosan az abesszin háború utáni népszövetségi bojkotthoz és politikai következményeihez szokás kötni. Az 1935–1936-os háborút követően Olaszország elszigetelődött a nemzetközi politika porondján. Anglia, amely sokáig kifejezetten baráti viszonyt ápolt vele, ellenfélle vált Mussolini számára, és Franciaország sem folytatott többé megértő politikát. Franciaországban 1936-ban Léon Blum vezetésével megalakult az első népfrontkormány, amely számos olaszországi antifasisztának adott menedéket. Az olasz politikai vezetés előtt fölsejlett a totális elszigetelődés rémképe. Ekkor kezdődött Németországgal a barátság, amely egészen 1938-ig felhőtlennek tűnt, ám a valóságban számos feszültség és ellentmondás terhelte Mussolini és Hitler viszonyát.

Az egyik közülük pontosan az antiszemitizmus volt. Mussolini a zsidóságra „éppoly kevésbé volt fogékony, mint az olaszok nagy többsége. Amikor 1938 tavaszán mégis foglalkozni kezdett egy zsidótörvény kibocsátásával, és az előkészítésére felkért egy «szakértő» grémiumot, ezt elsősorban politikai megalkuvásból tette.”⁵⁹ Ezt megelőzően azonban, 1932-ben, Emil Ludwig újságírónak azt nyilatkozta, hogy hazájában nem létezik antiszemitizmus, s 1934-ben Bariban százezrek előtt nyilvánosan ítélte el a hitleri rasszizmust.

1937 őszén Mussolini Németországba látogatott. Az út és az annak során megtapasztalt német precizitás nagy hatással volt rá. Dicsérte a nürnbergi pártrendezvényeket, a lebonyolítást. 1938 tavaszán azonban már „kezdte gyötörni a másodrendűség és a lemaradás kínja Németországhoz, illetve Hitlerhez képest... Mussolini frusztrálttá vált attól, hogy a németek tervezett lépéseikről nem konzultáltak vele, és ha véletlenül igen, csak azért, hogy eszébe ne jusson bármit is követelni az olasz teljesítmény fejében.”⁶⁰ Minden igyekezetével el akarta kerülni, hogy országa lemaradjon az immár egyértelműen baráti, szövetséges

később az államapparátusban a lehető legnagyobb egyetértésben dolgozott együtt számos zsidó származású munkatárssal és szakemberrel.

⁵⁹ ORMOS Mária: *Politikai eszmék, politikai gyakorlatok a 20–21. században*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2009. 129.

⁶⁰ Uo.

Németországgal szemben. Az antiszemita politika megindítását a német vezetés nem várta Mussolinitól, erre vonatkozó kérés – legalábbis jelen ismereteink szerint – nem hangzott el.

Viszonylag kevés szó esik arról, hogy az antiszemita politikai fordulatot már megelőzték olyan mozzanatok, amelyek – ha nem is jelentettek radikális szembefordulást az addigi politikával – szemléletbeli változásról tanúskodtak. Még 1934 márciusában néhány nap leforgása alatt több antifasiszta ⁶¹ csoportot ⁶² tartóztatott le a rendőrség, amelynek tagjai döntően zsidó származásúak voltak. ⁶³ Az őrizetbevételket követően Mussolini személyesen rendelkezett, hogy az eseményekről beszámoló napilapoknak egyértelművé kell tenniük: zsidó származású antifasisztákról van szó. Ezt követően az ország összes prefektusával kimutatást készítettett, hogy a helyi hivatalokban hány „nem katolikus funkcionárius dolgozik, és ők milyen vallást gyakorolnak”. ⁶⁴ Mussolini ingadozását, opportunistápolitikáját mi sem jellemzi jobban, mint hogy ugyanebben az évben megnyitotta Itália határait a Németországból menekülő zsidók előtt. Ám szeptember elején ismét az olasz faji politikáról be-

⁶¹ Az „antifasiszta” kifejezés azonban nemcsak a rendszerrel politikailag szemben állókra – kommunistákra, szocialistákra, monarchistákra –, hanem mindazokra (idegen anyanyelvűek, afrikai olasz területen élő nem olasz lakosok, zsidók, más vallási kisebbséghez tartozók, homoszexuálisok) is vonatkozott, akiket a fasiszta rendszer nem tudott az általa ideálisnak vélt társadalomba beilleszteni. Erről Roberto Farinacci 1925-ben, tehát viszonylag korán így beszélt: „Olaszországban senki nem lehet antifasiszta, mert az antifasiszta nem lehet olasz.” *Grotius*: ANDREIDES GÁBOR: Nemzet és identitásépítés az olasz fasizmus alatt. In: http://www.grotius.hu/doc/pub/ZUIIJZ/2011_100_andreides%20gabor_nemzet%20és%20identitásépítés.pdf. Letöltve 2014. 07. 09.

⁶² A csoporthoz olyan jelentős zsidó származású antifasiszta olaszok tartoztak, mint az író és festő Carlo Levi (1902–1975) vagy az irodalmár Leone Ginzburg (1909–1944).

⁶³ Az olaszországi zsidók – Michele Sarfatti történészprofesszor, a milánói Jelenkori Zsidó Dokumentációs Központ Alapítvány igazgatója (Fondazione Centro di Documentazione Ebraica Contemporanea) frappáns megfogalmazása szerint – vagy a többi olaszhoz hasonlóan fasiszták, vagy a többi olasznál nagyobb antifasiszták voltak. (Michele Sarfatti nyilatkozata. RAI (Correva l'anno) *Il fascismo e gli ebrei* /La difesa della razza/ <http://www.youtube.com/watch?v=1of12ldZw20&feature=relmfu>. Letöltve 2014. 07. 09.

⁶⁴ Uo.

szélt a Fasiszta Nagytanács előtt. Hangsúlyozta, hogy a fasiszta Olaszország álláspontja nem az üldöztetés, sem pedig a rombolás, hanem az elkülönítés. E politika jegyében tárta a tanács tagjai elé a zsidó állampolgárok kitelepítésének tervét. Az elgondolás szerint az Olasz Királyságból, Líbiából és az Égei-tengeri olasz szigetekről a zsidókat az afrikai olasz területek kijelölt területeire, Szomáliába, a Jubba folyón túlra telepítették volna.⁶⁵

Az olasz zsidók nagyon sokáig reménykedtek abban, hogy a hitleri Németországban megismert faji törvénykezés, az antiszemita politika sohasem jut át az Alpokon. Az olasz társadalomban az antiszemitizmus elutasítása – különösen a fiatalok körében – mindig is együtt járt egyfajta németellenességgel. Az olaszországi rasszizmus – amely szintén nem volt számottevő – inkább jelentkezett az afrikai-arab világban élőkkel kapcsolatban, mintsem az anyaországban élő zsidó lakossággal kapcsolatos antiszemitizmusban. A faji törvényeket a Mussoliniban és rendszerében hívő olasz zsidók egy része szükségmegoldásnak tekintette, olyan kényszerű politikai fordulatnak, amelynek segítségével Olaszország megtarthatja addig elért politikai eredményeit, területi nyereségeit, nem teszi tehát kockára Mussolini addig sikeres békeművét. Voltak azonban olyanok, akik a fasiszmus eszméinek elárulásaként élték meg a bekövetkezett fordulatot. Olyan visszavonhatatlan aktusként, amely révén Mussolini szakított a kezdeti közös eszmével-mozgalommal.

Az antiszemita politikai fordulat mindezek mellett az 1936-ra egyre magányosabb, bizalmatlanabb és egyre inkább elszigetelődő Mussolini növekvő félelmének volt köszönhető. A duce egyre jobban alárendelődött, szorongott a német szövetséges növekvő politikai sikereinek láttán; megalkuvó, bizonyítani vágyó politikájának hatására a kezdeményezést elveszítő Olaszország végképp Németország karjaiba szédült. Balbo nem is tett lakott a szájára, mikor a két ország között beállt változásról, a két vezető közötti viszonyról úgy nyilatkozott, hogy Mussolini nem tesz mást, mint „Németország”.⁶⁶ És talán az is jellemző, hogy

⁶⁵ Giuseppe BOTTAI: i. m. 132.

⁶⁶ Mario INNOCENTI: *Lui e loro. Mussolini e i suoi gerarchi*. Mursia, Milano, 2012. 150.

1939 januárjára már szerte Itáliában az a mondás járta, miszerint „jobb volt, mikor Mussolini parancsolt”.⁶⁷

Összegzés

„Gyakran vádolnak következetlenséggel, mert ma ellenkezőjét teszem annak, amit tegnap mondtam. Nem én vagyok következetlen, hanem az események. És, hogy uraljuk a történéseket, követni kell azokat”⁶⁸ – mondta a politikai pályáján radikális baloldaliként induló, az első világháború idején már „hitehagyott” szocialista reménység. Mussolini a háborúban a radikális változás lehetőségét látta meg, olyan változtatását – és ebben Mussolininak alighanem igaza volt –, amelyet a szocialista párt akkori állapotában nem lett volna képes végrehajtani.

A Mussolini-mitosz előképe, mint láttuk, a d’annunziói „új-fajta” politizálás volt. A tömegek megnyerése, szimpátiájuk és egyetértésük mielőbbi megszerzése: „Olyan vagyok, mint ti. Erényeim, hibáim a tietek, minden megvan bennem, ami az olasz ember alaptermészete.”⁶⁹ A fasizmus vezére mindehhez csak később adta hozzá azokat az összetevőket, különleges politikusi képességeket, amelyek segítségével honfitársai millióit lehetett egyben tartani és irányítani, mert „a tömeg, amíg nincs megszervezve, csak annyi, mint egy nyáj juh”⁷⁰ – hangzott a figyelmeztetés, amely így folytatódott: „a tömegben művészettel kell uralkodni, ettől függ minden”.⁷¹

Ennek kialakításában, a „mussolinizmus” tökéletesítésében volt segítségére Achille Starace,⁷² a fasiszta stílus „kita-

⁶⁷ Giuseppe BOTTAI: I. m. 140.

⁶⁸ http://www.archiviola stampa.it/component/option,com_lastampa/task,search/mod,libera/action,viewer/Itemid,3/page,2/articleid,1348_02_1986_0034_0026_19505157/ Utolsó letöltés 2013. augusztus 1.

⁶⁹ Margherita SARFATTI: *Mussolini élete*. 277.

⁷⁰ Emil LUDWIG: I. m. 63.

⁷¹ Uo. 66.

⁷² Achille Starace (1889–1945) 1931-től tíz esztendőn keresztül, Giovanni Giurati (1876–1970) követően állt a fasiszta párt élén. Starace négy esztendei frontszolgálat után tipikus példája és képviselője lett a háborúból hazatérő, ám a polgári és civil élet kerékvágásába újra vissza nem találó, „céltalan” leszerelt katonáknak.

lálója”, aki a különböző, már létező stílusjegyeket (nacionalizmus, d’annunzionizmus, futurizmus) összedolgozta. Neki volt köszönhető többek között a jellegzetes „Üdvözet a Ducénak!” (*Saluto al Duce!*) köszöntési mód, valamint a „Mussolininak mindig igaza van” (*Mussolini ha sempre ragione*) szlogen megszületése. És ez a rendszer, legalábbis a harmincas évek végéig úgy tűnt, tökéletesen működött. Olaszország gyarapodott, hatalmas beruházások realizálódtak. A különböző sportsikerek (labdarúgás), vagy példának okáért Balbo nagyszabású óceánrepülései dicsőséget hoztak a nemzetnek. Mussolini pedig, ereje teljében, jelen volt mindenhol. Presztízse és tekintélye 1936-ban, az abesszin háború idején volt a legnagyobb honfiktársai körében. A „birodalom alapítóját” egy pillanatra megkísértette ugyan az örökkévalóság, mikor érdemei elismeréseként a Savoia-rend Nagykeresztjét és a hercegi címet adományozta volna neki III. Viktor Emánuel, ám ezt Mussolini jó érzékkel visszautasította: „Felség, voltam és továbbra is egyszerűen Mussolini akarok maradni... a Mussolinik generációi mindig is földművesek voltak, amire kicsit büszke is vagyok.”⁷³

A kritikus Bottai igen cinikus, de kétségtelenül pontos meghatározása szerint: a mussolinizmus tulajdonképpen nem más, mint egy szótagú szavakkal, rövid parancsokkal és rituális jelmondatok segítségével folytatott dialógus a tömeggel.⁷⁴ És ez „a tömeg szereti az erős embereket, a tömeg olyan, mint a nő”⁷⁵ – vélte Mussolini. A második világháború idejére azonban, amely az 1936-os birodalmi napoktól eltérően egyáltalán nem töltötte el nagy lelkesedéssel az olaszokat, Mussolini már elvesztette tekintélye és népszerűsége nagy részét. Bukása, 1943. július 25. német propagandaminiszter feljegyzése szerint az olasz fővárosban „hűségnyilvánító tömegtüntetések voltak az új kormány mellett. Azt hiszem ezzel véget ért a fasizmus”.⁷⁶

⁷³ Renzo DE FELICE: *Mussolini il duce I. Gli anni del consenso (1926–1936)* Einaudi, Torino, 1996. 758–759.

⁷⁴ Giuseppe BOTTAI: i. m. 449.

⁷⁵ Emil LUDWIG: I. m. 35.

⁷⁶ *Joseph Goebbels napló*. Dunakönyv Kiadó, Budapest, 1994. 361.